

Többértelműség és célzás

A többértelműségnek mint kommunikációs zavarnak a tárgyalása szükségképpen azzal a kérdéssel indul, hogy vannak-e a nyelvrendszernek, pontosabban a jelentéstani viszonyoknak, illetőleg a szintaktikai szerkezeteknek olyan sajátosságai, amelyek — legalábbis bizonyos tényállásokkal kapcsolatban — elkerülhetetlenné teszik többértelműség létrejöttét. Azt hiszem, különös jelentősége van annak, hogy a szóba jöhető problematikus jelenségeket a kommunikációs folyamat, a nyelvhasználat és a grammatika szabályait együttesen véve figyelembe foglalkozzunk a kérdéssel.

Az összegző áttekintésben az alábbi kifejezéseket használom terminus értékekben: (1) 'többértékűség' bizonyos nyelvi szerkezeteknek az a jellemzője, hogy egy pragmatikai operátor (jele: *k*) alkalmazása nélkül, önmagukban nem fordulhatnak elő egy és csakis egy tényállást (jele: *x*) tartalmazó nyelvi eseményben (jele: *e*), illetőleg közlési helyzetben (jele: *s*); például *Az oroszlán simogatása veszélyes*. mondatnak két grammatikai interpretációja lehetséges:

(a) a genitivus subiectivus szerinti és

(b) a genitivus obiectivus szerinti (vö. SZABOLCSI 1980, 69);

(2) 'többértelműség' bizonyos nyelvi eseményeknek az a jellemzője, hogy azok utalhatnak egyidejűleg nem azonos tényállástípusra; például az *X közölte, hogy Y szerint Z jön, de ez nem biztos*. közleménynek két lehetséges kommunikatív interpretációja van:

(a) *X közölte: „Y szerint Z jön, de ez nem biztos”*. és

(b) *X közölte: „Y szerint 'Z jön, de ez nem biztos'”*;

(3) 'homályosság' bizonyos nyelvi eseményeknek az a jellemzője, hogy — a közlési folyamaton belül — egy másik nyelvi esemény viszonylatában eltérő anticipatórikus értelmezést kaphatnak egy meghatározott közlési helyzetben; például *A kolléga úr biztosan operált már hiatus herniát*. közlés nyomán a közlésfolyamatban az *n + 1*-ik eseménypontra állhat:

(a) *Fiatalabbnak gondoltam, Ön valóban nagy gyakorlattal rendelkező sebész*., de állhat:

(b) *Kérem, vállalja el X műtétjét!*

(Ez a terminológia két ponton is eltér a megszokottól. Egyrészt abban, hogy a szemantikában használt angol *ambiguity* szakszót nem a járatos *többértelműségnek* felelteti meg, hanem *többértékűségnek* nevezi, a másik az *opacity* fogalmának a kiterjesztése és a terminusnak a *homályosság* szóval való megjelölése, noha annak eredeti jelentése 'áthathatatatlanság'. Az első változtatást azzal indokolom, hogy egy absztrakt rendszer elemének — például a pozitív egész számok halmazából valamelyik elemnek — csak *értéke* lehet, nem pedig *értelme*. Egy absztrakt rendszer eleme — így a nyelvi jel is — értelmét

csak használatában nyerheti el. A használatban megvalósuló érték válik a jel értelmévé, ahogy FREGE szimbolikus logikájának szellemében mondhatjuk, és — így használva a kifejezést — a jelérték használatának adott módja, azaz értelme létrehoz egy másik kategóriát, amely párhuzamos a többértékűséggel, nevezetesen a többértelműség kategóriáját. A másik terminus megválasztásának indokát l. lejjebb. A logika megkülönbözteti még a *határozatlanértelműséget*; ez utóbbi azt a szinguláris terminust írja le, amely különböző összefüggésekben különböző személyek nevéként használható, például *Kovács* vagy *ő* [vö. QUINE 1963/1968, 243]; az ezekkel kapcsolatos eseteket a dolgozat szélesebb összefüggésben a *de re — de dicto* többértelműség alfejezetében említi.)

Azt feltételezem, hogy egy grammatikailag jól formált [*well-formed*] mondat — még ha összetevőiben tartalmaz is valamiféle lexikai — grammatikai többértékűséget — a nyelvhasználat aktuális helyén a mondaton belüli vagy azon túli kontextusa révén ettől a többértékűségtől megszabadul, tehát nem vezet többértelműségre. Ez a kategorikus kijelentés nem igényel külön bizonyítást, ha azt tudjuk bizonyítani, hogy egy olyan szintaktikai szerkezet, amely önmagában lehetségesen többértékű, megszűnik többértékűnek lenni, pusztán nyelvhasználati aktualizációjának ténye által.

1. Szintaktikai—szemantikai többértékűség és a közlemény többértelműsége

McCawley (1978) gondolatmenetéből kiindulva az alábbiak szerint dokumentálhatjuk, először a lehetséges többértékűséget. A *Kalapot emeltem* mondatban nincs megjelölve, hogy kinek a kalapjáról van szó, sem az, hogy a kalap elmozdításának mik voltak a körülményei, ezért a mondat egy közlési folyamatban aktualizálva olyan nyelvi esemény, amely elvben több tényállást hordozhat. (A lehetséges tényállások eltérő és közös elemeket is tartalmaznak, ezért ezeket tényállásváltozatoknak fogom nevezni.) A lehetséges értelmezés szempontjából e mondatban kedvező esettel van dolgunk, hiszen annak a valószínűságra utalásában frazeológiai ismérvtől dönt. A „semleges” elemek együttesét itt egy nyelvhasználatilag minősítő kritérium rögzíti, és ennek értelmében a tényállás az, hogy a művelet köszöntés céljából történt. A mondat lehetséges többértelműsége ezzel megszűnik, minthogy az említett, sajátos értelmezési változat szerint a mondat és a mondaton belüli birtokviszony alanya — végső soron pragmatikai megfontolások alapján — szükségképpen azonos.

Tegyük föl, hogy bár a *Kalapot emeltem* mondatra vonatkozó értelmezés a mondat aktualizációinak túlnyomó többségére érvényes, mégis megtörténik, hogy a mondat nem a frazeológiai ismérvtől meghatározott, idiomatikus értelmezésben fordul elő (például olyan, idegen anyanyelvű magyar szövegében, aki ezt a fordulatot, illetve ennek hagyományos, kultúrtörténetileg rögzült jelentését nem ismeri). Ezeket az eseteket ki kell vennünk a szóban forgó csoportból, és át kell tennünk őket egy népesebb csoportba. Azok az esetek ugyanis, amelyeket illetően a nyelvrendszer a nyelvhasználatból elvont szerkesztési szabályok formájában tartalmaz utasítást a lehetséges többértelműség elhárítására — a nyelvhasználat teljes volumenét tekintve — ritkák.

Legyen a frazeológiai kötetlen típus példája a *Levettem Bill kalapját* mondat. Ez a mondat többértelmű, amennyiben nyitva hagyja a kérdést, hogy (1) a saját fejéről, (2) Bill fejéről vagy (3) egy harmadik személy fejé-

ról vettem-e le a kalapot (a példára l. McCawley 1978, 255). E három értelmezési változat három eltérő, de közös elemeket tartalmazó tényállásnak felel meg. Más szóval: három, azonos alakú mondatból állunk szemben, amelyekbe más és más tényállásokat vetíthetünk bele. A tényállás itt egyszerű cselekvést jelent, meghatározott számú résztvevővel, illetve cselekvésmintákkal. Minél nagyobb a résztvevők száma, illetve minél összetettebbek a cselekvésminták, a tényállás is annál összetettebb, annál specifikusabb. A tényállás összetettebb, specifikusabb voltát információelméleti értelemben a nagyobb lehetséges hírértékkel, valószínűségszámítási értelemben az eseménynek az eseménytérben belüli kisebb lehetséges valószínűségi értékével fejezhetjük ki. Ehhez a megállapításhoz a következő megjegyzést kell fűzni.

Valamely s_i közléshelyzetben az érvényes tényállások állománya nem azonos azoknak a tényállásoknak az állományával, amelyek az s_i közléshelyzetben és azon kívül fennállnak, hanem annál kisebb. (Például a közlésben résztvevők számára fennállhatnak olyan tényállások, amelyeket ők a maguk részéről érvényesnek tekintenek általában, de a közlésen kívül esnek, tehát s_i -ben nincsenek benne mint érvényes tényállások.) Ennek két oka van. Egyfelől az, hogy a tényállások nem önmagukban létező, *Ding an sich* típusú dolgok, hanem a „valóság” és a közlő kölcsönviszonyában konstituálódnak. Emellett, másrészt, adott s_i közléshelyzetben a résztvevők érdeklődése nem fogja be a tényállások még viszonylagosan teljes körét sem, s a tényállások összetételüket illetően specifikus szerkezetűek lesznek. Így a tényállások sajátos alakítása révén s_i -ben olyan tényállások halmaza jön létre, amelyek a közlés eseményterében nem azokat a valószínűségi értékeket veszik föl, mint amelyekkel a tényállások említett viszonylagosan teljes állományában rendelkezhetnek vagy rendelkeznének, ha s_i -ben a tényállások teljes állománya volna benne.

Ennek megfelelően tehát, amennyiben a tényállások valószínűségi értékeit tekintjük, valójában ezeknek három eloszlástípusáról van szó. (1) A tényállások teljes állományában való elméleti eloszlásról; (2) közülük s_i közléshelyzetben érvényes tényállások olyan „objektív” eloszlásáról, amely a közlésben résztvevőktől individuumból függetlenné van téve egy kulturális hagyomány semlegesítő történeti eljárása folytán; (3) az s_i közléshelyzetben résztvevőknek a fentiekhez kapcsolódó, de individuálisan meghatározott valószínűségi eloszlás-hipotéziseiről, amelyek a résztvevő számára a közléshez, illetve az értelmezéshez a tényleges kiindulást adják.

Amennyiben egy e_i nyelvi esemény — tökéletlen megszerkesztése folytán vagy azért, mert esetleg nem is lehetne tökéletes szerkezetű — elvben eltérő tényállásváltozatoknak feleltethető meg, akkor gyakorlatilag a következő helyzet áll elő. (1) Elvben ugyan nagyon is lehetséges, hogy valamely eseménytérben a valamely e -re leképezett x_i és x_j tényállások azonos valószínűségi értékekkel rendelkezzenek, s_i közléshelyzetben azonban — az említett okoknál fogva — $p(x_i)$ és $p(x_j)$ nem vagy nem föltétlenül lesz egyenlő, sem a hallgató(k) számára. (2) Ha az egyik résztvevő számára mégis $p(x_i) = p(x_j)$, akkor — kiindulási definíciónk értelmében, hogy tudniillik a tényállások a közlők mindegyike számára sajátosan konstituálódnak — a további résztvevő(k) számára $p_i = p_j$ eset nem következik be. (3) Ha mindegyik résztvevő számára $p_i = p_j$ eset következne be s_i -ben úgy tehát, hogy az adott e_i nyelvi alakzat eltérő tényállás(változat)oknak feleltethető meg, akkor w_i és t_i feltételek mellett a közlésben csak egy és a közlés tartalma és célja szem-

pontjából azonos vagy azonosnak vett tényállás(változat)ról lehet szó, vagyis s_i -ban $x_i \equiv x_j$. E legutóbbi esetben a kommunikációs folyamatban nincs gond. Minden további kérdés tehát akörül forog, hogy miként alakul a közlés az első két változat esetén.

A közlés alakulását példánkra visszatérve, gyakorlatiasan fogom tárgyalni.

Több elemű kombinációból álló tényállások leképezése nyelvi eseményekre ezekre az utóbbiakra nézve azt jelenti, hogy az őket hordozó nyelvi alakzatok szerkezetileg és/vagy elemeik számában bővebbek, mint azoknak a nyelvi eseményeknek az alakzatai, amelyekre kevesebb elemű kombinációk vannak leképezve. Az ok az, hogy több elemű kombinációkból álló tényállások nagyobb számú egyszerű kijelentést (jellemző jegy rögzítését), vagyis differenciáltabb leírást kívánnak meg (vö. 2. pont). Ennek megfelelően: ha a nyelvi esemény egy adott mondatral izomorf, akkor azt mondhatjuk, hogy az adott mondat két tényállás közül annak felel meg, amelyik kevésbé összetett, míg az összetettebb tényállásnak olyan mondat felel meg inkább, amelyhez viszonyítva az adott mondat csonkának minősül. A példamondatok értelmezési változatai az itt megjelölt ismérv alapján a (3)–(2)–(1) sorrendbe kerülnek, és közülük a (3) a legnagyobb komplexitásfokú, s az (1) a legkisebb. (A sorrend egyszerű magyarázata az, hogy egyrészt a (3) változatban három, vagyis az egyes szám első személy, Bill és egy harmadik személy, a (2)-ben kettő, az egyes szám első személy és Bill, az (1)-ben egy személy, a mondat alanya tartozik a történéshöz, másfelől a cselekvésminták szempontjából a (3) változat bonyolultabb az (1)-nél és a (2)-nél, míg az utóbbiak között nincs különbség.)

A hallgató a változatok közül a közlési folyamat egy időpillanatában csak egyet választhat, egy másodikat vagy egy harmadikat csak egy másik időpillanatban. Másrészt a hallgató információfeldolgozási eljárásának folyamatossága — ami különben a közlés folyamat jellegéből definíciószerűen következik — akkor optimális, ha az adott időmetszetben a legvalószínűbb változatot választja ki a tényállás azonosításához, különben a közlési folyamat követésében, illetőleg alakításában „lemarad”. Így ha a közlés megelőző eseménysorai más jellegű utalást nem tartalmaztak, adott esetben azt, amelyik a legkevésbé összetett (a példánkban ez — mint láttuk — az (1) változat).

A közlés résztvevői ezeknek a valószínűségi értékeknek, hipotézisek formájában, már előzetesen birtokában vannak. (Ezt a megállapítást egyszerűen annak közvetlen belátására való hivatkozással teszem, hogy a nyelv-elsajátítás folyamán e hipotézisek, a szójelentések megtanulásához hasonlóan, kialakulnak.) A közlő pozíciójában levő résztvevő számára egy-egy ilyen hipotézis a következőt jelenti. Egy x_i tényállás egy e_i nyelvi eseményre van leképezve úgy, hogy egy adott állapotot (w_i) teszünk fel egy meghatározott időpillanatban (t_i) a kommunikációs folyamatra.

Ha valamely nyelvi esemény, amelynek választása valamely okból kézenfekvő — amint ez elvben lehetséges — alternatívákat enged meg x_i tényállás bizonyos mozzanatait illetően, vö. a *Levettem Bill kalapját* mondatban az (1)–(3) változatot, amivel x_{i1} , x_{i2} , x_{i3} együttesen vannak rá leképezve, akkor a közlő szabályosan nem ezt a nyelvi eseményt fogja választani, hanem e_{i1} -et, amennyiben ez a tényállás(változat) közlésének tárgya. Ha x_{i3} -ról van szó, akkor az eredetileg kézenfekvőnek tűnő nyelvi esemény helyébe abból egy olyan e_{i3} -at szerkeszt, amelynek egyik lehetséges alakja például: *Levettem*

Bill kalapját a gyerek fejéről. A hallgató pozíciójában levő résztvevő szempontjából a helyzet — durva megközelítésben — fordított. Tegyük föl egyrészt, hogy a szóban forgó részletek, amelyek a tényállásváltozatokban különböznek, nem érdektelenek az adott kontextusban. (Vannak szövegösszefüggések, amelyekben nem érdektelenek és vannak, amelyekben közömbösek.) Tegyük föl továbbá, hogy a közlő pontatlansága folytán a hallgató e_{i_1} helyett azt a nyelvi eseményt kapja, amely egyaránt értelmezhető e_{i_1} -nek, e_{i_2} -nek és e_{i_3} -nak. Tegyük föl végül, hogy a hallgató — az adott kommunikációs helyzet aktuális információigénye folytán — tudja: vagy csak az x_{i_1} , vagy csak az x_{i_2} , vagy csak az x_{i_3} tényállásváltozatról lehet szó. A hallgató információfeldolgozási eljárásának a sémája az lesz, hogy törli a hallott nyelvi eseményt, és helyére lépteti a hasonló szerkezetű e_{i_1} , e_{i_2} , e_{i_3} változatok valamelyikét. Ha például az x_{i_1} tényállásváltozat valószínűségi értéke a legnagyobb, e_{i_1} , e_{i_2} , e_{i_3} közül e_{i_1} -et választja. Ha erre a műveletre további pragmatikai operátor (k_i) is vonatkozik (például a szöveg távolibb összefüggése vagy valamelyik értelmezésnek az összeférhetetlensége a közlővel közös mikrokörnyezet bizonyos kulturális jellemzőivel), akkor a hallgató kiegészítő értelmezési eljárást alkalmaz, például az e_{i_2} vagy az e_{i_3} választásának megfontolását, vagy a rákérdezést. Mindkét fél szóban forgó gyakorlatának alapját az azonos nyelvi alakzat — nem azonos tényállásváltozatok összefüggésében kell keresnünk.

Nem azonos összetételű x_{i_1} , x_{i_2} , x_{i_3} tényállásváltozatok hírértéke, illetőleg valószínűségi értéke szükségképpen eltér, annak alapján, hogy a fentebb mondottak szerint ez a hírérték, illetve individuálisan meghatározott valószínűségi eloszláshipotézisek szerinti — azaz a (3) típusnak megfelelő — valószínűségi érték s_i -n belül w_i , t_i és a résztvevők által alkotott paraméter-rendszerben alakul ki. Másként megfogalmazva: azonos hírértéket, illetőleg azonos valószínűségi értéket csak azonos összetételű vagy azonosá tett tényállásváltozatok vehetnek föl, adott s_i közléshelyzetben. (Igaz, hogy bizonyos nem azonos összetételű tényállásváltozatok hír-/valószínűségi értékei között a különbség lehet nagyon kicsi, de a fő kérdés e l v i megválaszolása szempontjából az eltérés ténye a perdöntő, a mértéke nem az.)

Mármost ha a kiinduló feltétel szerint két tényállásváltozat azonos nyelvi eseményre van leképezve — föltéve, de nem megengedve, hogy van olyan eset, amikor ez elkerülhetetlen — a szóban forgó nyelvi esemény kétféle interpretációját különböző mértékben érvényes hipotézisek előzik meg. Így az — annak a hallgató részéről történő értelmezésében — voltaképpen e_{i_1} és e_{i_2} eseményre válik szét, s úgy is tekinthető, mint két lehetséges, azonos alakú, egyidejűleg megjelenő nyelvi esemény, amelyekre a w_i és a t_i feltételek állnak. (Ez a gondolatmenet egyébként azzal a következménnyel jár, hogy habár nem szünteti meg a pragmatikának a szintaktikai szerkezetek lehetséges többértelműségére vonatkozó problémáját, de azt a grammatikai vegelemzés hatáskörébe utalja.)

Most azonban itt állunk egy elméleti bizonyossággal, amelynek levezetése észrevétlenül gyötrelmes dilemmát hoz magával. Ha egyszer nincs olyan nyelvi esemény, amely elvileg azonos lehetne eltérő tényállás(változat)okra való vonatkozásának tekintetében, akkor voltaképpen közlési többértelműség nem is jöhet létre. Márpedig mind a félreértések, mind a többértelműség esetei tapasztalati tények a mindennapi nyelvhasználatban. A dilemma feloldásának kulcsa az említett hipotézisekben van. Ha az egyedi nyelvi eseményt a közlő úgy választja meg — noha elvben tehát nincs akadály, hogy másként járjon el —, hogy az a hallgató számára akarva-akaratlan egyaránt megfelelhet két

vagy több eltérő tényállás(változat)nak, amelyekhez az adott helyzetben egyenlő vagy közelítőleg egyenlő valószínűségi értékek rendelődnek hozzá, akkor a közlő zavarteremtő kommunikációs hibás követ el. Ennek következtében a hallgató által hatályba helyezett hipotézis bizonytalan lesz. Egy adott időmetszetben azonban a választás csak egyetlen esetre, a nagyobb valószínűségi értékűre vonatkozhat, mint mondtuk. Ha azonos vagy közelítőleg azonos valószínűségekkel lehet számolni, akkor ez a választás véletlenszerű, és a nyelvi alakzat hiteles interpretációja a neki megfelelő lehetséges tényállás(változat)ok számának függvényében bizonytalan vagy bizonytalanabb.

Ugyanannak a közlési eseménynek eltérő tényállás(változat)okra való vonatkozása az általánossal való helyettesítésben valósul meg (vö. SZENDE 1982). A többértelműség ebben az értelemben számít az általánossal való helyettesítés alesetének.

A fenti tétel, amely tehát kimondja, hogy a lexikai-grammatikai többértékűség nem vezet szükségszerűen kommunikatív többértelműségre, a nyelvhasználat gyakorlati kérdéseiben is hasznavehetőnek bizonyul. Noha a szakirodalom általános megfogalmazásig — tudomásom szerint — nem jutott el, egyedi eseteket tárgyalt már. HINTIKKA (1962) a 'believe' ige elemzése kapcsán rámutat a szintaktikai többértékűség egy esetére, amelyet a többértelműség forrásaként elemez. A jelenség a tagadó alakok körében lelhető fel, és a következő példán szemléltethető:

(1) *A nem hiszi, hogy p.* és

(2) *A azt hiszi, hogy nem p.*

A két mondat logikai formulája:

(1') $\sim H_A p$

(2') $H_A \sim p$

A kettő gyakran ekvivalens állításként használatos, mondja a szerző, és amikor ez történik — tehetjük hozzá —, a többértelműség (egész pontosan: a kettősértelműség) létrejött.

A Hintikkától idézett tagadó mondatok közül a(1) megenged olyan elemzést, hogy az alárendelt mondat állítása üres állíteln mégpedig abban az értelemben, hogy nincs olyan tényállás, amely megfelelően neki (ez a helyzet azzal az állítással, hogy *Arisztotelész nem hiszi, hogy a hem ny atomsúlya 200,61*, hiszen Arisztotelész sem ilyet, sem az ellenkezőjét nozt gondolhatta). Ezért az (1) és a (2) típusok csak azokra az esetekre vonatkoztathatók, amelyekben az állítások valóságos tényállások képei. A kérdést illeelyn azonban nem ez az egyetlen probléma. Az az ekvivalencia ugyanis, amatról Hintikka beszél, nem létezik. LAURENCE HORN (1978) először is rámutat, hogy e szintaktikai többértékűség nem korlátozódik a 'believe' igére, hanem kiterjed a 'think', a 'want' stb. igékre is, valamint, hogy nem angol nyelvvisajátosságról van szó. Ezután megállapítja, a szintaktikai többértékűség for sa itt az, hogy a főmondat és az alárendelt mondat között a tagadást rárdozó *nem* a mélystruktúrában „szabadon mozog”, és az egyikről átkötődik a másikra. A két kijelentés azonban nem egyenértékű, mert a főmondatbeli, illetőleg a mellékmondatbeli tagadás eltér egymástól, mégpedig a „tagadás ereje [negative force]” által. A főmondatbeli tagadás „gyengébb”. Tehát a

(1) *Nem gondolom, hogy jön* mondat tagadása „gyengébb”, mint a

(2) *Azt gondolom, hogy nem jön* mondaté.

A „tagadás erősségére” HORN (1978. 132–133) két szabályt ad. Az egyik szerint ez annál kisebb, minél távolabb kerül a tagadást kifejező össze-

tevő attól az összetevőtől, amellyel logikai kapcsolatban áll (vö. az iménti két mondatot). A másik azt mondja ki, hogy a tagadás erőssége a tagadást hordozó elemnek a tagadottba való „beolvasztásának (vagy morfológiai felszívódásának) mértékével [degree of incorporation (or morphological absorption)]” arányos. Az utóbbi szerint a *boldogtalan* erősebben tagadó, mint a *nem boldog*, ugyanígy a *sóltan*, mint a *nem sós*.

Horn fejtegetéseit elméleti következtetéssel egészíthetjük ki. A következtetést annak a meghatározásnak a felhasználásával vonhatjuk le, amelyet Frege (1892/1980. 135–155) fejt ki egy tárgy tulajdonságának és egy fogalom jegyének különbözőségéről. A példánkban az „erősebben tagadó” változatok azért „erősebben tagadóak”, mert specifikusabbak. Lexémikus szinten a tagadás elemét morfológiailag magukban foglaló alakok (*boldogtalan*, *sóltan* stb.) egy fogalom összetevőjeként tartalmazzák valami meg nem létét, míg párhuzamos alakjaik (*nem boldog*, *nem sós* stb.) valamely tárgy tulajdonságának hiányaként tüntetik fel ugyanazt, s így mintegy „kívülről”, morfológiai közvetítésben, egy általánosabbal, annak módosított formája segítségével jelölik meg a tényállást.

2. A többértelműség a közlési folyamatban. Öt definíció

A többértelműség egyedi esetei — az elmondottak értelmében — nem a nyelvi rendszer korlátozott lehetőségeiből vezethetők le, hanem — gyakorlatiasan fogalmazva — lehetségesen tökéletes nyelvi-kommunikatív minták csonka változataiként értelmezendők. Mint ilyenekre, azaz a mindennapi nyelvhasználat többértelmű kifejezéseire a következő, általánosan érvényes meghatározásokat mondhatjuk ki.

(1) A többértelmű kifejezés a tényállás, illetve a tényállás valamely részének hiányos megjelölésével keletkezik. Minden tényállás tényállás-változatokra bontható. A *Levettem Bill kalapját* mondat mint nyelvi esemény, amelyet x_i reprezentál, példánkban a már jelzett x_{i_1} , x_{i_2} , x_{i_3} tényállás-változatokra. x_i -hez e_i tartozik, és x_{i_1} , x_{i_2} , x_{i_3} -hoz e_{i_1} , e_{i_2} , e_{i_3} , e_i e_{i_1} -hez, e_{i_2} -höz e_{i_3} -hoz viszonyítva többértékű, mert

$$e_i = \bigcup_{i=1}^n \{e_{i_1}; e_{i_2}; e_{i_3}\} \quad (\text{ahol } n = 3),$$

és ennek megfelelően az e_i nyelvi esemény többértelmű lesz a következő két feltétel mellett. (1) Ha a közlésfolyamat aktuális információigényét e_i nem elégíti ki, ezért a *Levettem Bill kalapját*. mondat helyére a hallgató — hogy az alternatívák mérlegelése útján rátaláljon majd a megfelelő tényállásra — e_{i_1} , e_{i_2} , e_{i_3} állításokat lépteti, vagyis a *Levettem Bill kalapját a fejemről.*, a *Levettem Bill kalapját Bill fejéről.* és a *Levettem Bill kalapját valaki más fejéről.* mondatokat. Másrészt, (2) amennyiben a hallgatónak az x_{i_1} , x_{i_2} , x_{i_3} tényállás-változatok valószínűségi értékére vonatkozó hipotéziseit nem alkalmazhatja. Ennek oka lehet az, hogy a legnagyobb valószínűségi értékű változat ellentmondásban van a közlés körülményeivel, például valamely előző közléssel, ha tehát belép egy pragmatikai operátor (k_i) a közlésfolyamatba. Így például, ha a közléskor *Bill kalapja* a közlő fején van, és a hallgató ezt tudja, akkor

az x_{i_3} tényállás kizárt, ami az

$$e_i = \bigcup_{i=1}^k \{e_{i_1}; e_{i_2}\}$$

szerinti helyzetet jelenti (ahol $k = 2$), e_{i_1} és e_{i_2} alternatívájának eldöntése azonban csak egy további pragmatikai operátor (k_j) belépése nyomán lehetséges, például egy megelőző eseményre történő utalás révén, amelynek egyik lehetséges alakja a *Bill az imént volt nálam*. esemény közlése. Ez utóbbi eredményeként a hallgató az egy elemű halmazt kifejező összefüggéshez jut.

(2) e_i nyelvi kifejezésnek a többértelműség aktuális kommunikatív jellemzője. Ugyanaz a nyelvi esemény s_1 -ben minősülhet egyértelműnek, míg s_2 -ben többértelműnek. Itt s_1 és s_2 abban különbözik, hogy aktuális w és t paramétereik eltérnek: míg s_1 -ben w_1 és t_1 paraméterekkel rendelkezik, addig s_2 -ben t -nek mindenképpen, és esetleg w -nek más értéket kell felvennie. Így *A szemüveges férfi volt a tettes*. nyelvi esemény aktualizációja s_1 -ben többértelmű, ha valamilyen (k_z) pragmatikai operátor, például paralingvisztikai eszköz, nem azonosítja a mondat alanyát. Ezzel szemben a példamondat s_2 -ben egyértelmű, ha csupán olyan tényállásra vonatkozhat, amelyben az utalás tárgya csak egyetlen *szemüveges* lehet, továbbá csak egyetlen *bűntett*ről lehet szó. Ha többértelmű, akkor ez azt jelenti, hogy a tényállás terjedelme itt szélesebb, mint a másokban.

(3) A többértelműség a közlési folyamat valamelyik adott szakaszának tényezője, más szóval nem föltétlenül állandó tényezője.

A közlési folyamatban előrehaladva egy nyelvi esemény megváltoztathatja egy- vagy többértelműségét, ha az utalt tényállás vagy annak szemlélete megváltozik. (Ugyanazon a közlésfolyamaton belül a példamondat s_2 -ben fennálló egyértelműségét megváltoztatja, ha kiderül, hogy egy további szereplő, mondjuk, kontaktlencsét visel.)

(4) Valamely nyelvi esemény recepciója s_1 -ben a résztvevők számára elérhet. A közlő szerint lehet e_i egyértelmű, a hallgató vagy a hallgatók egyike számára ugyanaz lehet többértelmű. (Ez történik akkor, ha a példamondat esetében a hallgató nemcsak egyetlen tettetést vél észlelni, a közlő azonban igen. A közlemény a közlőnek is lehet többértelmű, mégpedig akkor, ha kifejezésének tárgya, a tényállás akaratlanul is bizonytalan számára.)

Az a perlokúciós közlési aktus, amelyben egy nyelvi esemény a közlő számára szándékoltan többértelmű, a c é l z á s.

(5) A többértelműségnek nincsenek grammatikai jegyei, még akkor sem, ha a nyelvi esemény grammatikai szerkezete önmagában többértékű (vö. *Az oroszlán simogatása veszélyes*.). Akár hiányos mondatok és olyan szerkezetek is, amelyekben nem pontos tárgymegjelölések fordulnak elő, lehetnek egyértelműek, ha — megfelelő pragmatikai operátorok alkalmazásával — a kommunikáló felek számára a tényállás maradéktalanul azonos (a példában l. a (2) pont alatti interpretációt).

3. A többértelműség változatai

A többértelműség eseteinek rendszerezésében a formai tipológia kézenfekvően megoldható (vö. LEONTIEVA 1980): explicit típusok azok, amelyek

grammatikai eszközeik tekintetében „tökéletlenek” és magukban foglalják az elliptikus szerkezetek használatát olyan helyeken, ahol ez a definíciókban megjelölt nehézségekhez vezet, másfelől pedig a nem egyértelműen utaló névmások használatát a mondat valamelyik mondatrészeként. További csoportot alkotnak azok az esetek, amelyekben „implicit hiányosságok [implicit incompleteness]” állnak elő bizonyos jelentésösszetevők kihagyása folytán. Egy ilyesfajta taxonómia mégsem kielégítő a jelenségfeltárás szempontjából. Az elliptikus szerkezetekben is „jelentésösszetevők kihagyása” történik, másfelől pedig a névmás mondatrészként való beépítése nem feltétlenül vezet többértelműségre, amint Leontieva kifejezéséből sejteni lehet.

3.1. *De re — de dicto* többértelműség

A probléma elsősorban a mutató és a vonatkozó névmások körül, jeltárgyaik megjelölésében van. Abban a mondatban, hogy *Robi átjön Budára, és Judit találkozik vele*, a *vele* szükségszerűen az első tagmondat alanyára utal, ha nincs nagyobb szövegkörnyezet. A névmásoknak a közlési folyamatokban való felhasználása jeltárgyaik utalása szempontjából is kötött. CHASTAIN (1975) szerint a közlési folyamatokban „anaforikus láncok [anaphoric chains]” húzódnak végig. A lánc összefűzésének szabálya pedig az, hogy ha valamelyik elemre névmás utalt, a továbbiakban a megfelelő névmásoknak ugyanarra az elemre kell utalniuk. A mindennapi közlésben viszont gyakran megjelennek olyan névmások, amelyek nem helyettesítenek, hanem megerősítő közlési, illetőleg kiemelő grammatikai funkciót gyakorolnak. Az *Az, hogy mikor kapjuk meg az engedélyt, az teljesen bizonytalan* mondatban a második *az* a megelőző tagmondat egészére utal. Ezeket BALÁZS JÁNOS (1965) „szekunder szituátoroknak” nevezi, használatukat pedig SZABOLCSI ANNA (1980. 77) a mondat belsőjében elhelyezett névmásokkal végzett „kiemelő topikalizálásnak” írja le. (Azonnali elkülönítésükre azért van szükség, mert itt nem ezekről van szó.)

A Chastain-szabály megsértésével a többértelműségnek sajátos változata, az úgynevezett *de re — de dicto* többértelműség alakul ki. Megjelenésének módja természetesen az, hogy a következő névmás(ok) a kommunikációs eseménysorban nem azonos jeltárgyra utal(nak), és akkor itt a kommunikációs események több irányban haladhatnak tovább: a jeltárgy fölcserélése súlyos értelmezési nehézségeket okoz, tehát a hallgatónak ki kell törnie az adott helyzetből, amit vagy a kommunikációs folyamat megszakításával, vagy a jeltárgynak, például rákérdezéssel való újraazonosítása révén oldhat meg. Ennek az utóbbinak az elmaradásával időleges vagy teljes félreértés következik be.

A jeltárgy azonosítása, egyáltalán a jeltárgy önazonosságának kérdése elméleti problémákat vet föl. DONNELLAN (1978) elég egyszerűen a közlő szándéka szerinti jeltárgyban látja azt a biztos pontot, amelyre az azonosításnak vonatkoznia kell. Amikor egy házaspár férfi tagja azt mondja, hogy *Az a kövér kis senkit, akivel tegnap találkoztunk, kinevezték egyetemi tanárnak!*, akkor olyan kifejezést használ, amelyben nincs többértelműség, ha a feleség a körülírás alapján megtalálja, azonosítani tudja a szándékolt jeltárgyat [intended demonstratum] (vö. DONNELLAN 1966; 1978. 67). A kijelentés jeltárgya azonban — mutat rá KAPLAN (1978) — nem feltétlenül azonos a szándékolt jeltárggyal. „Vannak esetek, amikor valaki nem tudja kifejezésre jut-

tatni azt, amit mondani akar”, amikor tehát nem nyelvi tökéletlenségről van szó, hanem tárgyi nehézségről (KAPLAN 1978. 239). A rámutatás ellenben mindig meghatározott dologra vonatkozik, vagy az utalás a megfelelő elem melletti demonstratív kiegészítéssel egyértelművé tehető. Az utalásnak ezt a módját Kaplan a 'dthat' [= demonstratív elem + *that*] szimbólummal jelöli és minden kérdéses elemhez hozzáilleszhetőnek tekinti. A dolog azonban nem így áll. A demonstrátum is lehet nem specifikus, és maga a demonstrátor is. Ebben az esetben pedig a *D* elemre vonatkozólag egy d_1, d_2, \dots, d_n , illetve *D*-nek egy konformitással korlátozott d_i változatának meglétét kell feltennünk, és erre persze mindaz vonatkozik, amit (a 2. pontban) e_i -vel kapcsolatosan előadtam. A jeltárgy azonosságának elvi kérdésére — úgy látom — az eszközhasználat elemzésével (grammatikai és szemantikai ismervek alapján) nem is adható minden esetre kiterjedően megnyugtató válasz.

3.2. „Homályosság”

Többértelműség állhat elő, még ha mind a közlőnek (a hallgató által megértett) szándéka, mind a jeltárgy tényleges azonossága egyértelmű. Egy tulajdonságot jelölő és egy denotátumot megnevező kijelentés egybemosódásával a közlemény „homályos” marad. (Az *opaque* 'áthatolhatatlan' eredeti jelentésű amerikai angol műszót 'homályosnak' fordítom, és abban a kibővített értelemben használom, mint COLE [1978, különösen 1 és 6], noha az másutt a *transparent* 'áthatolható' ellentétként csupán azt fejezi ki, hogy az intenzionalis ige zárt szerkezetű bővítményt kíván meg — mintegy burkot von a szerkezet fölé —, amely mintegy „áthatolhatatlan”. A terminus itt tehát a tárgymegjelölés és/vagy a közlemény értelmezésének bizonytalanságára utal.) Mint szó volt róla, ezt a megkülönböztetést — FREGE (1892/1980. 135–155) nyomán — a logika teszi abból a célból, hogy elkülönítse a tárgyak azonosítását célzó propozíciókat a tulajdonságleíró propozícióktól. A különválasztás indokát az irodalomban gyakran használt példán illusztrálhatjuk:

(1) *Ödipusz feleségül akarta venni Iokasztét.*

(2) *Iokaszté Ödipusz anyja.*

Noha Ödipusz Iokasztét, saját anyját vette feleségül, semmi esetre sem állítható, hogy Ödipusz saját anyját akarta volna feleségül venni. Ilyesfajta ellentmondás nem keletkezik, ha mindkét mondat tulajdonságot megjelölő értelemben tartalmazza az állítást. A (2) propozícióban az állítmány nem a tárgyi azonosítás aspektusában, hanem egy tulajdonság megjelölésének aspektusában vonatkozik az alanyra. Ennélfogva a két propozíció közül az első azonosítása tárgyául Iokasztét személyként jelöli meg, a második viszont egy tulajdonság hordozójaként. A tulajdonság természetesen nem tölti ki az (1) mondat jeltárgyát. Ezért volna hibás egy olyan propozíció, mint

(3) **Ödipusz Ödipusz anyját akarta feleségül venni.*

A többértelműségnek a homályosság címszó alatt említett változata tehát abból adódik, hogy a deszignátornak a tulajdonságjelölő (attributív) és tárgymegjelölő (referenciális) használata összekeveredik (l. COLE 1978, különösen 3). Ez a helyzet Leibniz első törvényének megsértésével következik be, és végső soron akkor áll elő, ha az a dolog, amelyre a leírás vonatkozik, az ugyanazt a jeltárgyat illető, eltérő kijelentésekben nem azonos *w*-paraméterekkel rendelkezik, vagyis a jeltárgy — CARNAP (1934) szóhasználatával élve — „eltérő lehetséges világokban” van elhelyezve.

A homályosság nemcsak a logika szakirodalmának példáiban fordul elő. Az *Oldott már meg hasonló feladatokat?* mondat, amely grammatikai modalitását tekintve minden kétséget kizáróan kérdés, pragmatikailag kettősértelmű, mert leginkább valakinek a szakismeretei felől érdeklődik, másfelől azonban jobbra hasonló valószínűséggel értelmezhető segítségkérésnek is (l. COLE, 1978. 20).

3.3. A többértelműség kiküszöbölésének alapfeltétele

A közlési folyamatot a többértelműség abban az értelemben terheli meg tartalmilag, hogy a közlemény vagy a közlemény egyik része az értelmezés számára egymással alternatív viszonyban álló hipotéziseket provokál, amelyek közül a címzettnek — külön mérlegelés alapján — választani kell. (A „megterhelés” szó szerint értendő. Az egyik percepciós elmélet szerint az információfeldolgozás azért bonyolultabb és időigényesebb, mert a két felvetődő értelmezési változat közül az egyiket el kell nyomni, hogy a másik felszínre kerülhessen, vö. MACKAY 1970.) A hipotézisek vaglyagossága mindig egy adott közléstárgyhoz kapcsolódik, tematikusan kötött, de magának a többértelműségnek gyakorta mélyebben fekvő oka is van: a partnerek kulturális bázisának eltérése. Ha a nyelvközösség tagjai nem azonos jelentésben ismerik például ugyanazt a szót, a konkrét közleménynek nem azonos értelmet fognak tulajdonítani. (Például a *szolid* melléknév ’mértéktartó, szerény, túlzásoktól mentes’ jelentése eléggé általános. Ezzel szemben a latin eredetűnek megfelelő ’szilárd, tartós, biztos’ inkább csak a humán műveltségűek körében közsímet. Valakinek a tudásával kapcsolatban használva a szót jelzőként, a körülmény homlokegyenest ellentétes minősítést eredményez.) A kulturális bázis közös volta a többértelműség elhárításának érdekében a legfontosabb mozzanat.

Bizonyos, hogy a többértelműség eseteit jelentős hányadban megszünteti egy *D*-összetevő alkalmazása, ahogy KAPLAN (1978) ajánlja. Az is bizonyos, hogy a „homály” — következetes elemző műveletekkel — elosztható. Mind a demonstratív elem szükségességének a meghatározása, mind a homályosság főltszámolása érdekében végrehajtott műveletek elvégzése a követendő stratégiához nélkülözhetetlen olyan hipotéziseket feltételez, amelyeket a kommunikáló felek nem tudnának megformálni a jeltárgyat illető — kialakult vagy kialakítandó — közös kulturális bázisuk nélkül.

A kulturális összehangoltság egyik központi eleme a tárgyi ismeretanyag. A kommunikációban résztvevők tárgyi ismeretanyagának hozzávetőleges egybeesése kizárja a lehetséges többértelműséget mindazokban az esetekben, amelyekben rögzített és adottnak vett tények szolgálnak alapul a közlemény értékeléséhez, illetve megformálásához. A WITGENSTEIN (1953/1969. 330) által ismertetett példában e tézis két értelmezési változást törleszt jelent. A *Mózes nem létezett* kijelentés elvileg lehetséges értelme: (1) a zsidóknak Egyiptomból való kivonulásuk idején nem egyetlen vezérük volt; (2) (egyetlen vezérük volt, de) vezérüket nem Mózesnek hívták; (3) nem volt olyan ember, aki mindazt véghezvitte volna, amit a Biblia Mózesről mond. Az (1) és a (2) változat történelmi tények bizonyosnak vett ismeretét vitatja, következképpen irreális értelmezések számára, akik az említett történelmi ismeretek birtokában vannak. Tehát csak a (3) változatban megadott értelem tulajdonítható a kijelentésnek.

3.4. Megjegyzés a zeugmáról

Részben a kulturális bázis fogalmát használhatjuk fel a zeugmának a tipológiából való kizárására is. A zeugma az egyazon szintaktikai szerkezetben megjelenő olyan jeltárgyak vagy állítások kifejezőmódjának keverése, amelyek zárt [= disztribucionálisan vagy idiomatikusan kötött] formákat alkotnak (vö. LYONS 1977/1978. 405–409). Így például az (1) *Megsérült a jégen és a bal vállán* vagy a (2) *Levetette kabátját és a gátlásait* mondatok zeugmatikusak, mert az (1) *megsérül + testrész + -on/-en/-ön*, illetve a *megsérül + helyhatározó* — az ige eltérő szemantikai tartományainak megfelelően — zárt formákat alkotnak, másfelől a (2) *leveti ~ levetközi a gátlásait* idiomatikus, míg a *levet + ruhadarab* nem az. A zeugmatikus kifejezések két önálló állítás összevont formái, bennük tartalmilag mindkét állítás hiánytalanul benne van. Másrészt: mindkét állítás ugyanannak a tényálláshalmaznak a *w*-paraméterével rendelkezik, így a többértelműségnek egyetlen ismérve sem vonatkozik rájuk. Annak ellenére azonban, hogy az egyik és a másik állítás, amelyek mindegyike külön önálló értelemmel bír, s önmagában mindegyikük egyértelmű, nehézséget okozhat a megértésben, de csak akkor, ha a hallgató az idiomatikus szerkezetet nem ismeri. Ha kulturális bázisuk közös, ez nem fordul elő. Így a zeugma csak abban az értelemben okozhat nehézséget, ahogy egy idegen nyelvű fordulat, amelyet a címzett vagy ismer, vagy sem.

4. A célzás

A többértelműség esetei a közleménynek a *w*-paraméterek szerinti értelmezési tartományába esnek és csak kivételesen vezethetők vissza a szintaktikai szerkezet rosszul szabályozott alakítására. A célzásnak szintén nincs külön grammatikája. Ez akkor is igaz, ha — hasonlóan a hazudáshoz — a célzást megvalósító, köznapi szabályos szintaktikai szerkezet előadása olyan szuprasegmentális jegyeket mutathat, amelyek a célzásokat elkülönítik az egyszerű asszertórikus kijelentésektől vagy a kérdésektől.

A célzásnak a közlés egész rendszerében elfoglalt helyét csak a közléstartalom és a közlési folyamat metszsvonalaiban fellelhető, egymást korlátozó ismérveinek segítségével kereshetjük meg. Nevezzük mindenekelőtt nyílt közlésnek azokat, amelyekben az adott közlemény egyértelmű és minden hallgató számára ugyanazt az értelmet hordozza (például *A hangszalagok időegységenkénti rezgésszámának növekedésével a hangmagasság emelkedik* vagy *A szerencsétlent megoperálták* [= egy kontingens ítélet + a hallgatók számára azonos *w* és *t* paraméterek]). Legyen az ilyen mondatok értelme a mondat 'közönseges értelme'. Ezekben a közleményekben akkor olyan nyelvi események vannak, amelyek a nekik megfelelő tényállásokat maradéktalanul kifejezik. Állítsuk szembe velük azokat a közleményeket — nem nyílt közléseknek nevezve őket —, amelyeket az alábbi mondatok jelenítenek meg.

(1) *Meg tudod mondani, hány óra?*

(2) *Szintelen zöld eszmék szunnyadnak féktelen.*

(3) *Már dereng, s alig-alig sejlík föl ott távol az akashi öböl őszi ködjét szelő csónak, mely eltűnőben egy sziget mögött engem merengve hátrahagy . . .*

(4a) *Aki velem együtt mártja kezét a tálba, az árul el engem.*

(4b) *Ja igen, ő az a szőke tündér, akinek Zöld barátunk a hóna alá nyúlt!*

(4c) *Aki nem tartja be az előírásokat, annak számolnia kell a következményekkel.*

(4d) *És ez még nem is a legrosszabb, amire el kell készülnie!*

Környezetéből kiemelt állapotában az (1) mondat tárgyi ismeretre kérdez. Udvariasként azonban a kérdés csupán a felszólítás formája. (Ez az a közleménytípus, amelyet SADOCK [1974] „whimperative-nak [kérő felszólításnak]” nevez.)

Az (1) típus tehát eredeti állapotában valóban nem nyílt közlés. A jelenben azonban a mondat jelentése ekvivalens az (1a) *Mondd meg, hány óra!* mondatéval, és értelme az időpont közlésére vonatkozó kérdés. Ha az (1) mondatnak — a szavak és a szintaktikai szerkezetek szerint — azt a közlést tartalmat tulajdonítjuk, hogy a címzett valóban közölni képes-e, hány óra, akkor ez a közléstartalom nem öltheti az (1) mondat alakját, hanem attól el kell térnie. Például:

(1b) *Meg tudod mondani azt, hogy hány óra?*

(1c) *Na, meg tudod-e mondani, hány óra?*

(1d) *Most mondd meg, hány óra, ha tudod!*

(1e) *Van akadályja, hogy közöld, hány óra?*

(1f) *Meg tudod mondani, hány óra? Úgy értem: van órád/ismered az órát/meg tudod becsülni az időpontot?*

és így tovább.

Az (1) mondat nem (1a) jelentésben való használata csak annak számára lehetséges, aki nem ismeri e mondat használati értékét, azt a szabályt, hogy kérést tartalmazó közlés. A mondat éppen a használati értéke révén válik nyílt közléssé. Ha az (1) mondat eredeti (szó és szintaktikai szerkezte szerinti) értelemben vett jelentése 'közönséges [natural] jelentés', és a kérés értelemben vett jelentése a 'szokásos [conventional] jelentés' (vö. MORGAN 1978. 266—269.), akkor ez utóbbi teszi a mondatot nyílt közléssé. Az (1) mondat azonban mint nyílt közlés nem tartalmaz célzást, illetőleg maga nem célzás. (Történetiségének egy szakaszában azonban minden bizonnyal nem nyílt közlés volt.)

A (2) mondat olyan értelmetlen közlemény, amelynek egy sajátos körülmény adja meg közlési értékét. Eredetije (*Colourless green ideas sleep furiously*) a generatív nyelvtenban annak bemutatására szolgál, hogy a grammatikailag szabályos szerkezet nem szavatolja a mondat értelmes voltát. Nem generativista nyelvész szájából hangozhat a mondat a transzformációs generatív grammatika tréfás jellemzésekként. A mondat ezzel a közlő részéről egyértelmű, de sajátos értelmében korlátozottan használható, hiszen a hallgatónak — ahhoz, hogy megértse — rendelkeznie kell három információval: (1) tudnia kell a generatív nyelvtenről és annak sajátos szemléletéről, (2) előzetesen ismernie kell magát a példamondatot és (3) tisztában kell lennie azzal, hogy itt az illusztráció célját szolgálja. A hallgató ezekből tudja levezetni a mondat értelmét. Az előzetes információk közül az (1) közös kulturális bázis meglétét jelenti, (2) egy bizonyos tény ismeretét, a (3) pedig a közlőnek, a közlő közlési céljának az ismeretét. A levezetés pedig nem egyéb, mint a mondat specifikus *w* paramétereinek a kimunkálása és a mondathoz való hozzárendelése. A példamondat másfelől nem tényállások megjelölésével nyilvánít véleményt, hanem egy tényállás megjelölését helyettesítő, arra vonatkozó utalás révén. Vagyis az utalás nem tényállásra vonatkozik, hanem az csupán felidéz egy közleményt, amely egy tényállást kifejez.

Ezért itt nem nyílt közléssel van dolgunk. A nem nyílt közlés minősítésnek az ismérve tehát nem az említett deriválás szüksége, amit melleleg minden közlemény esetében elvégezzünk, a művelet egyszerűségének függvényében akár észrevétlenül, hanem a kétszeres megfeleltetés. Azonban nem minden nyílt közlés célzás. Ha abból a megállapításból indulunk ki, hogy minden közlemény a tényállások valamelyikét mint a tényállások meghatározott alrendszerének egyikét jelöli meg, akkor a tényállást megjelölő nyelvi eseményt úgy kell felfognunk, mint amely maga is tematikai kritériumokkal korlátozott nyelvi események részalmazának egy eleme. Az (1)–(3) előzetes ismeretek alapján a hallgatónak — a szükséges w paraméter meglelése útján — ennek a részalmaznak a körében kell értelmeznie a közleményt. A (2) példamondat esetében csak egyetlen valószínű w paraméter van. (Mint valószínűtlent kizárjuk azt az esetet, ha a közlő a *színtelen zöld eszméken* magát a transzformációs generatív grammatikát érti.) Ekkor minden egyéb feltételezés odavezet, hogy a mondat értelmetlen, és ez ellentmond a kiindulási tézisnek, hogy tudniillik a transzformációs generatív grammatika tréfásan jellemezhető a mondattal. A korlátozott használatú egyértelmű nem nyílt közlés — így a (2) alatt megadott típus — nem célzás.

A (3) példamondat Hitomaro, 7. századi japán költő egy versrészlete. A lírának általában és ennek a költészetnek különösen megszokott gyakorlata az allúzió: evidens fogalmak és tényállások nem közvetlen, hanem „nem nembeli közléselemek direkt asszociációk útján” való közlése. Ezeknek az asszociációknak a tartománya a költői szöveg „utózenge” [yojó = a szavakon túlmutató hangulat és érzésszféra]. A költői közlésben a tematikusan eltérő közlemény(rész)ek a közvetlenül meg nem jelölt központi fogalom megvalósításai annak az építkezési módnak megfelelően, amelyet a japán poétika — hozzávetőleg „távasszociáció” jelentésben — a 'nioi-zuke [illatillesztés]' műszóval jelöl meg (vö. DOMBRÁDY 1980). Azoknak a tényállásoknak a köre, amelyeket a címzett a távasszociációk révén utolérhet, igen széles (valakinek az elvesztése miatt érzett fájdalom, homályosan felidéződő búcsújelenet, a természeti szépség melankolikus jelzése stb.). A közlés zárt láncolatában ezzel a következő összefüggés áll elő:

$$e_i \sim x_i \Rightarrow x_j | x_k | x_l \dots | x_m \sim e_j | e_k | e_l \dots k_m$$

Az összefüggésen belül x_i az alábbiak szerint áll elő:

$$x_i = \bigcup_{d=j}^m \{x_d\}$$

(ahol $1 \leq j, \dots, m \leq n$).

Vagyis: a szóban forgó nyelvi eseményre egy tényállás van leképezve, amelyet az földéz. Ehhez a tényálláshoz a hallgatónak nincs közvetlen köze (tehát a verssorban felidéződő látvány az olvasónak nem saját élménye). Másfelől azonban e tényálláshoz asszociatív rokon [közös élménybázisra visszavezethető, abban tematikusan közös elemeket tartalmazó] tényállások csatlakoznak, mintegy egy alrendszer elemeiként. A távasszociációval felidézhető rokon tényállások között van olyan, amely a hallgató saját élményanyagának része, és esetleg több ilyen is van. Mindegyik leképezhető valamely e_i, e_j, \dots, e_k

nyelvi eseményre. Ezen a módon a kiinduló nyelvi esemény, a verssorok szövege, a kommunikáció folyamatában — képletesen szólva — megsokszorozódik. Ezzel azonban nem többértelműség áll elő, hanem újabb nyelvi események, amelyek egyáltalán nem tesznek szükségessé „helyreigazító” módosítást a kiindulási nyelvi eseményben.

Az 1.2. pontban található (4) definíció alapján az a benyomásunk támadhat, hogy a (3) mondat már a közlő részéről szándékoltan többértelmű, vagyis célzással állunk szemben. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a nyelvi esemény és a tényállás között per definitionem egyértelmű megfelelés van, ebben a viszonylatban azonos w paraméterekkel. x_i tényállás azonban csak a közlésfolyamat egy másik időpillanatában változik meg, úgy, ahogy ezt a képletben az $x_i \Rightarrow x_j/x_k/x_l \dots /x_n$ összefüggés kifejezi. A művelet nyomán természetesen új tényállások keletkeznek. e_i pedig, amely x_i képe, definíciójából következően nem felelhet meg x_j, x_k, \dots, x_m tényállásnak. Mint látható, az „utózungés” a költeményt nem teszi célzatossá, csak nem nyílt közlés jellegének ad sajátos értelmet: a nyílt közléssé alakítás implikációját.

A (4a)–(4d) közlemények egyike sem jellemezhető az (1)–(3) alatti ismérvekkel: a konvencionális, a kulturálisan meghatározott rögzítetlen jelleggel. Az e közleményekben foglalt kijelentések már mind a közlő oldalán lehetségesen többértelműek. (4a) mindaddig, amíg Júdás nem nyúl a tálba, (4b) addig, amíg egy későbbi közlemény a többértelműséget el nem dönti, (4c) addig, amíg egyértelművé válik, kit jelöl meg az *aki*; (4d) pedig, amíg a várható cselekmény tartalma ki nem derül.

E közlemények közös jegye, a szándékolt többértelműség a célzás ismérve. A szándékolt többértelműség több, alternatív tényállás azonos nyelvi szerkezetben való kifejezését jelenti, amivel egy

$$x_i/x_j \dots /x_r \rightarrow e_i^1$$

megfelelés keletkezik. e_i^1 olyan nyelvi eseményként írható le, amely egyrészt megfelel x_i tényállást leképező e_i kijelentésnek, másfelől — és ez a szándékolt többértelműség tartalma — megenged [= szintaktikai szerkezetének alaki sajátosságai folytán indukál] egy másik $e_j/e_k \dots /e_r$ közleményt, amely utóbbi egy $x_i/x_j \dots /x_r$ tényállás képe. A célzások típusaiban az egyik rendezőelv az indukált második közlemény (e_j, e_k, \dots, e_r) tartalma. Ez lehet egy tárgy vagy egy személy megjelölése, és akkor a célzás referenciális közleménytípus. A (4a)-ból következő (4e) mondat állítmánya egy tulajdonnév:

(4e) *Az, aki engem elárul, Júdás.*

Az indukált közlemény tartalma, tehát egy tényállás alkotóeleme, az a személy, aki egy cselekvést végrehajt. (4b)-hez tartozó (4f) teljes tényállást ír le, olyat, amely egy állapotra utal, vö.

(4f) *Zöld barátunk és az a szőke nő szerelmi viszonyra lépett.*

Megjegyzendő, hogy a (4b) kijelentés tartalma — kizárólag szintaktikai kritériumokat figyelembe véve — egy személy kilétének a meghatározása. Az ilyen alakú mondatok azonban nemcsak egy tulajdonnév denotátumának a körülírását végezhetik el.

Egy állapot vagy tulajdonság fennállását jelző indukált közlemény az attributív célzás közleménytípusát hozza létre. Mind (4a), mind (4b) esetében közös a közlésmód közvetlen célja, illetőleg másfelől, a szándékolt többértelműség oka a közvetlen megjelölés, azaz egy $x_i \leftrightarrow e_i$ viszony elkerülése.

A célzásoknak a közléscélok alapján való csoportosítása a közlemény—közlőtárs viszonyból veszi az ismérveit. (4c) és (4d) közlemények (4a) és (4b)-vel szemben perlokúciós mozzanatot tartalmaznak. (4c) esetében a szándékolt többértelműség azt jelenti, hogy nincs megjelölve, honnan indul és merre tart a fenyegetés. Az indukált közlemény a közlőtársra (is) vonatkozik. (4c) emellett szociálisan magas presztízsű kijelentés, ami a közlő szociális helyzetét magát is „többértelművé” [= a hallgató számára többféleképpen értelmezhetővé] teszi.) Saját típusán belül (4c) referenciális jellegű, amennyiben az indukált közlemény denotátuma hiányzik belőle, vö. (4g) *Őn nem tartja be az előírásokat, tehát Önnek számolnia kell a következményekkel.*

(4d)-ben ugyanúgy perlokúciós mozzanat jelenik meg, mint (4c)-ben, azonban itt a többértelműség nem a személyt illeti, hanem egy fenyegetés tartalmát, vagyis a várható esemény módzataira vonatkozik. Így (4d) — a fentiek alapján — saját típusán belül attributív forma.

Mint (4g) mutatja, egy típus megvalósíthat egyszerre több célzásfajta is: (4g)-ben a *következmények* könnyen értelmezhető (4b) szerint.

Koncepcióm szerint (vö. SZENDE 1982) a célzás az általánossal való helyettesítés egyik válfaja. A célzást a következők szerint értelmezzük az általánossal való helyettesítés változataként. Mindegyik célzásfajta — akár attributív, akár referenciális — lehetségesen több tényállásra vonatkozik, mint az a kijelentés, amelyet célzás mivoltának megfelelően indukál. Tehát a célzások is olyan kijelentések, amelyek intenzionálisan tágabb fogalmat használnak intenzionálisan szűkebb helyett. Az általánossal való helyettesítés egyéb változataitól másrészt el is térnek. Míg a többi típusnál a helyettesített meg sem jelenik, csak éppen következtetni lehet rá, addig a célzások esetében az a közlemény, amelyet az elhangzó közlemény általánossal helyettesít, a közlési folyamatban valóságosan rekonstruálódik, és ez az a rész, amely a közlésnek az újdonságértékét biztosítja, illetőleg amely a közlés ténylegesen ható összetevője. Szintúgy fordított a helyzet a közlési művelet sajátosságainak tekintetében is. Először is már azzal, hogy itt a helyettesítettnek a rekonstrukciójára — az eredményes, azaz az elért célzás esetén — valóságosan sor kerül. Másfelől azzal, hogy a helyettesített nem kizárólag szintaktikai—szemantikai módosításokkal jöhet létre a helyettesítőből, hanem — a közlemény szintaktikai—szemantikai összetevőinek változatlanul hagyása mellett — a közlemény kommunikatív modalitásának megváltoztatása révén.

A fenti dolgozat a közlési zavarok témakörének egy fontos fejezetével foglalkozik. A kifejtésben egy a közlési zavarok elméleti alapvonalait felvázoló dolgozatom (SZENDE 1982) fogalmi kategóriái, módszertani apparátusa és jelölésmódja szerint jártam el. Ennek az apparátusnak a kezelését aligha tudtam volna megoldani egy ötletgazdag, szigorú, de türelmes matematikus, NÁDAI ÉVA (München) segítségével nélkül. Elsősorban neki tartozom szerzői köszönettel.

SZENDE TAMÁS

Hivatkozások

- BALÁZS JÁNOS 1965: A szintagmatizálódás alapfeltétele. *ÁNYT* 3: 21—34.
 CARNAP, R. 1934: *Logische Syntax der Sprache*. Wien.
 CHASTAIN, C. 1975: *Reference and context*. K. GUNDERSON (szerk.) *Language, Mind, and Knowledge*. Minneapolis, Minnesota. (Idézi: DONNELLAN 1978.)

- COLE, P. 1978: On the origins of referential opacity. P. COLE (szerk.), *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. New York—San Francisco—London. 1—22.
- DOMBRÁDY, G. 1980: Das Schweigen in der dichterischen Sprache — das Schweigen als Sprache. (A „Korunk kommunikációs zavarai” c. konferencia előadás-anyagai.)
- DONNELLAN, K. 1966: Reference and definite descriptions. *Philosophical Review* 75: 281—304.
- DONNELLAN, K. 1978: Speaker reference, descriptions and anaphora. P. COLE (szerk.), *Syntax and Semantics 9. Pragmatics* New York—San Francisco—London. 47—68.
- FREGE, G. 1980: Fogalom és tárgy. RUZSA IMRE (szerk.), *Logika, szemantika, matematika*. Budapest. 135—55. (Eredetije: Über Begriff und Gegenstand 1892-ben jelent meg.)
- HINTIKKA, J. 1962: Knowledge and belief. Ithaca, New York. (Idézi HORN 1978.)
- HORN, L. 1978: Remarks on neg-raising. P. COLE (szerk.), *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. New York—San Francisco—London. 129—220.
- KAPLAN, D. 1978: Dthat. P. COLE (szerk.), *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. 221—243.
- LEONTIEVA, N. 1980: On the semantic incompleteness of sentence. „Automatische Sprachverarbeitung — 23—28. 3. 1980 — Potsdam”. Potsdam. (Lapszám nélkül.)
- LYONS, J. 1978: *Semantics I—II*. Cambridge—London—New York—Melbourne. (Első kiadás: 1977.)
- MACKAY, D. 1970: Mental diplopia: Towards a model of speech perception at the semantic level. G. D'ARCAIS—W. LEVELT (szerk.), *Advances in Psycholinguistics*. Amsterdam—London. 76—100.
- MCCAWLEY, J. 1978: Conversational implicature and the lexicon. P. COLE (szerk.), *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. New York—San Francisco—London. 245—259.
- MORGAN, J. 1978: Two types of convention in indirect speech acts. P. COLE (szerk.), *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. New York—San Francisco—London. 261—280.
- QUINE, W. V. O. 1968: A logika módszerei. RUZSA IMRE (szerk.), Budapest. (Eredetije: *Methods of logic*, 1963-ban jelent meg.)
- SADOCK, J. 1974: *Toward a linguistic theory of speech acts*. New York.
- SZABOLCSI ANNA 1980: Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *NyK* 82: 59—82.
- SZENDE TAMÁS 1982: A közlési zavarok elméletének alapkategóriája: az 'általánossal való helyettesítés'. *Magyar Filozófiai Szemle* 26. (Közlés alatt.)
- WITTEGENSTEIN, L. 1969: *Philosophische Untersuchungen*. L. WITTEGENSTEIN: *Schriften* 1. Frankfurt. (Eredetije német és angol nyelven: Oxford 1953.)

On Semantic Polyvalence, Ambiguity, and Hinting

by TAMÁS SZENDE

Semantic polyvalence, ambiguity, and opacity — the latter mostly discussed in terms of modal logic in the field — are concerned with pragmatic aspects and various types of ambiguity occurring in language usage. The following terms or rather principles have been taken into consideration as starting points: (i) distinction between 'sense [Sinn]' and 'reference [Bedeutung]' which derives from FREGE (1892); (ii) interrelations between the set of states-of-affairs ($X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$) and the set of individual expression forms called here 'speech events' ($E = \{e_1, e_2, \dots, e_n\}$) into which the former will be transformed; (iii) probabilistic values (p_a, p_b, \dots, p_n) assigned to the alternative possible interpretations of one and the same communicative event in a given situation s_i .

After having briefly reviewed the problem of how it is possible that semantic polyvalence does not always and necessarily result in ambiguity, taking the latter as a special case of communicative events in the context of interpersonally determined interpretation/cognition processes, the following definitions are given.

(i) Ambiguity emerges in case a speech event e_i refers to two or more states-of-affairs x_a, x_b, \dots, x_m in a given communicative situation s_i or e_i admits x_i to be interpreted as one of the $x_{i_1}, x_{i_2}, \dots, x_{i_m}$ variants of the state-of-affairs x_i when the sensical difference among them turns out to be of relevance later on during communication.

(ii) Ambiguity represents an optional communicative value of e_i in the sense that it holds in s_i without necessarily doing the same in s_j whenever the w_i [world] and/or t_i [time] parameters of e_i are not identical with w_j and/or t_j of the same speech event ($e_j = e_i$) occurring in s_j .

(iii) Interpretations of one and the same speech event e_i may be different for different communicators participating in the same communicative situation s_i which means that e_i in question may be unambiguous for the speaker whereas the same e_i may be ambiguous for the hearer in s_i .

(iv) In everyday usage no significant grammatical features for ambiguity are observable, i.e. e 's with elliptic structures or with polyvalent semantic constituents may be unambiguous for all the communicators in an s to the extent that one of the pragmatic operators k_a, k_b, \dots, k_n unanimously clears up the state-of-affairs x_i transformed into e_i though the latter — as a whole — is semantically polyvalent.

Further on various types of ambiguity, such as the *de re—de dicto* ambiguity and several cases of opacity, the latter in the sense as defined in COLE (1978) etc. are discussed.

Hint is a case of communicative strategies of a communicative situation s_i where ambiguity of a speech event e_i is deliberately applied by the speaker. By hint it is intended to convey a hidden communicative content. So, hint represents a type of non-overt communicative content, i.e. an indirectly conveyed message embedded in e_i without being structured as x_i in the case of the one-to-one correspondence of $e_i \leftrightarrow x_i$. Hint as a communicative device occurring in everyday usage is defined, then, as a strategic variant of 'overgeneralization' in the sense that by hinting extensionally wider semantic entities are used for x_i covering a set x' where $x' = \{x_a, x_b, \dots, x_m\}$ and where $x_a \sim x_b, \dots, \sim x_m$ is made directly accessible together with x_i in the interpretation of e_i .

According to what kinds of content are embedded and conveyed in a hint, two universal types are mentioned, i.e. the referential and the attributive ones.